

Ο ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

ΜΑΝΩΛΗ ΜΑΡΚΑΚΗ

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εκφράζει τήν εγγένεια του πνεύματος ως αιώνιο παρόν και ως έντελέχεια στο άπεριττο ήθος του. Τόσο το έργο του όσο και η ζωή του ήταν μία νύξη για τις δυνατότητες του πνεύματος ν' αναπλάσει τόν κόσμο και νά του δώσει κατεύθυνση, δυνατότητες πού ο άνθρωπος δέν τις εγνώριζε πρίν, αλλά πού μ' αυτές η ζωή γίνεται άξια νά τήν ζήσεις.

Ο μεγάλος Δάσκαλος, πού κληθήκαμε σήμερα νά τιμήσουμε, είναι εκείνος πού ένσάρκωνε τό πνεύμα ως πηγή έλπίδας και αισιοδοξίας, ως υπόδειξη ενός τρόπου ζωής. Δίδαξε ένα έθνος πού η παιδεία δέν τό έχει άγκαλιάσει ολοκληρο και πού προσπαθοῦσε νά βρεῖ τό δρόμο του μέσα από τις καταστροφές, τούς πολέμους και τις άντεγκλήσεις, τις πλάνες και τις αλήθειες, τά πάθη αλλά και τή σύνεση. Τό έθνος αυτό ώστόσο ήταν φορέας μιᾶς μεγάλης φυσικῆς παιδείας πού ο δάσκαλος πολεμοῦσε ν' αναστήσει και νά μεταπλάσει σέ ρυθμό βίου και σέ πράξεις άριστείας.

Ως ταγός του έλληνικοῦ πνεύματος είδε τό χρέος του στην διδαχή τῆς σωφροσύνης, όταν τά πάθη ἦσαν έξημμένα, και τήν αυτοσυγκράτηση σ' άνυπεράσπιστα ανθρώπινα μέτωπα, πρίν σβύσει ο άνεμος τῆς έλευθερίας στο σκοτός τῶν δογματικῶν κινήματων και τῶν ολοκληρωτικῶν κρίσεων.

Αναγνωρίζοντας τήν πράξη τῆς ιστορίας ως καρπό έξ ίσου τῆς αλήθειας και τῆς πλάνης, του πάθους και τῆς νηφαλιότητας, υπέδειξε τήν συναίνεση ως πράξη συνέπειας, αλλά και αξιολόγησε τήν σχετικότητα του παρόντος μέ τό απόλυτο μέτρο του πνεύματος.

Γενεές Έλλήνων βρήκαν στην ισχυρότατη διάνοιά του στήριγμα για νά πορευθοῦν μέσα από τις αντιξοότητες και τούς ένθουσιασμούς, τήν παράφορη πίστη και τήν σαγήνη τῶν ιστορικῶν παραγγελμάτων, και ανταποκρίθηκαν στην κλήση τους για μία έπιστράτευση πιο άξια κι από τήν ίδια τή ζωή.

Αποκάλυψε δηλαδή τό θαῦμα του πνεύματος πού αποτολμᾷ ν' αναζητήσει τήν αλήθεια, γνωρίζοντας ότι τό αληθινό δέν είναι σταθερό μέσα στον χρόνο και στον τόπο, αλλά βρίσκεται σέ διαρκή κίνδυνο, παίρνει ποικίλες μορφές, παρασύροντας στην φαντασμαγορία του τό πνεύμα πού τό όμολογεῖ για νά τό έναποθέσει σέ ατελεύτητη σειρά ενεργημάτων.

Ποιό νόημα θά μπορούσε άραγε νά έχει η ζωή, άν δέν ζητοῦσε νά εμπιστευθεῖ τήν διαμόρφωση τῶν στοιχείων της σέ πνευματικά μεγαλουργήματα και τήν άνύψωση τῆς φυσικῆς μορφῆς στο φῶς του λόγου και τῆς ιστορίας;

Συνιστώντας τήν λογική πειθαρχία στην παράφρονη προπέτεια του αιώνα μας, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (= Π.Κ.) συνέστησε τήν αυτοσυγκράτηση σέ ώρες κρίσιμες. Ήταν ο δεδομένος κι ο άνένδοτος υπερασπιστής τῆς έλευθερίας στο πνεύμα και στα κρᾶσπεδα τῶν μαχῶν, στην περιφρούρηση του πατρίου και του κλασσικοῦ.

Ἐβίωσε τὸν χρόνο ἀπὸ τὸ αἰώνιο παρὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, μέχρι τὸν κατακερματισμένο χρόνο τῆς ἱστορικῆς ζωῆς, ζητώντας καὶ πάλι τὴν ἐνότητά του στὴν κρίσιμη ἀπόφαση. Ἐλαύνοντας τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα σὲ μιά κρίσιμη ἀντιπαράθεση πρὸς τὸ εὐρωπαϊκὸ, ὑπέδειξε στὸν Ἕλληνα τὰ μνημεῖα τῶν εὐρωπαϊκῶν αἰώνων, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρωπαῖο τίς κλασσικὲς ἀφετηρίες του. Ἐπεσήμανε δηλαδή καὶ τὴν εὐρωπαϊκότητα τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐλληνικότητα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ στὸ ἐπίπεδο τῆς συνείδησης. Πρόκειται γιὰ μίαν ἀντιπαράθεση πού ὀδήγησε τὴν ἐλληνικὴ διανόηση νὰ ἀναζητήσῃ τὰ ἀξιολογικὰ στοιχεῖα τῆς σὲ κριτήρια ὑψηλότερα καὶ περισσότερο ἀποφασιστικά. Ἦταν ἡ ὑπόδειξη τῆς Ὁρέστειας: «Ἀπὸ τοὺς ξένους ταιριάζει νὰ ἔρχεται ἡ τιμὴ τοῦ ἄξιου ἐπαίνου».

Εἶναι ὁμως ξένος ὁ Εὐρωπαῖος; Ὁχι βέβαια. Εἶναι ἐκεῖνος πού περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἀνδρώθηκε στὰ νάματα τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος ὡς παιδεῖα ἐλευθερίας καὶ ἀριστείας, γεγονός σημαντικό, ὅταν προσλάβει διαστάσεις πολιτικές, σὲ χέρια ἄξιων πολιτικῶν ἡγητόρων.

«Εἶναι τόσοι οἱ ξένοι», γράφει ὁ Π.Κ. στὴν εἰσαγωγή τῆς Α' ἐκδοσης τῆς Ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος (βραχυγραφικά: Ι.Ε.Π.) τὸ 1941, «πού μίλησαν — καὶ πῶς μίλησαν — γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὥστε εἶναι καιρὸς καὶ γιὰ κάποια ἀνταπόδοση, εἶναι καιρὸς νὰ μιλήσουμε κι ἐμεῖς γιὰ τοὺς ξένους. Ποιούς ξένους ἄλλωστε; Γιὰ τὴν «Εὐρώπη» πού εἶναι σήμερα καὶ ἡ δική μας μοῖρα, ὄχι μόνο ἡ γεωγραφικὴ, ἀλλὰ ἡ πνευματικὴ καὶ ἡ ψυχικὴ. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ μοῖρα ζεῖ ἄλλωστε καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα σὰν προϋπόθεση, ἀλλὰ καὶ συστατικὸ στοιχεῖο, ὁποιοδήποτε — ἀκόμη καὶ τοῦ φαινομενικὰ ἀνθελληνικοῦ — περιεχομένου ζωῆς. Μιλώντας γιὰ τὴν Εὐρώπη, μιλάμε καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Εὐρώπη εἶναι ἀκριβῶς καρπὸς τῆς Ἑλλάδος».¹

Ὁ Π.Κ. εἶδε τὴν Εὐρώπη ὡς πραγμάτωση τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴν κατοχύρωσή της σὲ ἀθάνατα ἐνεργήματα στὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ στὸν μεγάλο μουσικὸ λόγο, στὴν φιλοσοφία καὶ στὶς εἰκαστικὲς τέχνες, στὴν ποίηση καὶ στὴν διακονία τῆς ἐπιστήμης. Ἐδίδαξε σωφροσύνη, ὅταν ἡ ὀρθολογικὴ ἔπαρση ἔτεινε ἐπικίνδυνα νὰ κερδίσει ὑπεροχὴ καὶ αὐτοτέλεια, ἐπέκεινα τῆς ἀνθρώπινης μοίρας καὶ ἀνεξάρτητα ἀκόμη κι' ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ.

Ἡ Εὐρώπη στὴν Ι.Ε.Π. γίνεται ὁ τόπος τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ὅπου διασφαλίζεται ὁ ἄξιος βίος, ὡς πνευματικὴ ἐλευθερία, ὡς ἱστορικὸ μέγεθος. Ἡ Εὐρώπη γίνεται ἡ ἀδιάκοπη ὁμολογία τῆς ἐλευθερίας, εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ πνεύματος ὡς αὐτοβεβαίωσης καὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς του, ὡς ἐμπιστοσύνης στὰ θεμέλια τοῦ παντός. Εὐρώπη εἶναι ὁ πολιτικὸς τόπος, ὅπου ἡ κλασσικὴ Ἑλλάδα καὶ ὁ βόρειος «φαιουστικός» ἄνθρωπος βρίσκουν τὴ συνοχὴ τους σὲ μιά θαυμαστὴ σύγκλιση τῶν ἀρχικά διαφορετικῶν δρόμων τους.

Ἡ Εὐρώπη τῶν πολέμων καὶ ἡ Εὐρώπη τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν μεταρρυθμίσεων, ὅσο κι' ἂν διαχωρίζεται στὴν συνείδηση τοῦ Π.Κ. ἀπὸ τὴν Εὐρώπη τῶν πνευματικῶν ἀθλημάτων, ἐν τούτοις διαλαλεῖ μιά συνοχὴ καὶ μιά ἐνότητα πέρα γιὰ πέρα ἱστορικὴ. Στὰ σημεῖα μιᾶς γραμμῆς ἐνιαίας καὶ ἠθικά κρίσιμης, ἀπὸ τὸν Αὐγουστῖνο καὶ τὸν Βοήθιο, ὡς τὸν Μιχαήλ Ἄγγελο, τὸν οὐμανισμό τοῦ Ντύρερ, τὸν Θερβάντες καὶ τὸν Νεύτωνα, ἀπὸ τὸν Λούθηρο ὡς τὸν Μπάχ, ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς γαλλικῆς Ἀκαδημίας ὡς τὸν Βολταῖρο καὶ τὸν Γκαίτε, τὸν Μπετόβεν καὶ τὸν Κήτς, ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ ἐπανάσταση στὴν Σαρλότα Κορνταί, τὸν Σενιέ, τὸν

Ναπολέοντα και τούς Γάλλους ζωγράφους του ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα, τον Γκόγια, την Γερμανική σχολή της Χαϊδελβέργης, τον Γκίλμπάστερ, τον Τζιάκομο Λεοπάρντι, τον Μαντζόνι, τον Κάρλ Μαρία φόν Βέμπερ, τον Σοϋμπερτ και την ήμιτελή συμφωνία του, ίχνηλατούμε την σφυρηλάτηση μέσα στον χρόνο της Ευρωπαϊκής συνειδήσεως.

«Η γένεση και η ουσία του Ευρωπαϊκού κόσμου — γράφει ο Π.Κ. στην πρώτη κι' όλας σελίδα της Ι.Ε.Π. — δέν μπορεί νά γίνει νοητή άν δέν τήν αναγάγουμε στό άρχαιο έλληνικό πνεύμα, στην ρωμαϊκή πολιτειακή παράδοση και νομοθεσία, στον Χριστιανισμό και στό βάρβαρο και άκμαίο αίμα τών λαών του βορρά». «Τό άρχαιο έλληνικό πνεύμα — συνεχίζει ο Π.Κ. — «έδωσε στον νεώτερο δυτικό κόσμο τά άντικειμενικά μέτρα του ώραίου, του άγαθού και της άλήθειας. Η ρωμαϊκή πολιτειακή παράδοση και νομοθεσία έδωσε τήν έννοια του όργανωμένου κράτους και τό συστηματοποιημένο δίκαιο. Ο Χριστιανισμός έδωσε τήν άγάπη και τήν πίστη ως ύποκειμενικές συγκινήσεις και χάρισε ειδικότερα στον Ευρωπαϊκό άνθρωπο τήν έντονη ύποκειμενική ψυχή. Οί βόρειοι λαοί έδωσαν τό άκμαίο αίμα τους και τήν παιδική τους φαντασία πού μέσα στά άγρια δάση του βορρά — στους μαγικούς δρυμούς — είχαν άσκηθει στα πιό παράξενα όράματα».²

Ένω ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ανάγει τήν άφετηρία του Ευρωπαϊκού κόσμου στα τέσσερα αυτά στοιχεία, έν τούτοις στην διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής συνειδήσεως από τον Αύγουστινο μέχρι σήμερα τείνουν νά ξεχωρίζουν έπτά επί μέρους διαστάσεις ή άξονες στην όριοθέτηση, από τήν σκοπιά της κοινωνιολογίας του πολιτισμού, της ευρωπαϊκής συνειδήσεως, και πού έμμεσα αλλά μέ σαφήνεια συνάγονται από τήν μνημειώδη πραγματεία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

Οί διαστάσεις αυτές, όπου η Ευρωπαϊκή συνείδηση βρίσκει τήν ιδιοτυπία και τή συνοχή της, είναι οί εξής: Η έλευθερία ως πολιτικό μέγεθος και ως πνευματική παράσταση, τό μυθικό στοιχείο ως ιστορική δυναμική, ή άτομικότητα ως ήθικό και πνευματικό θέσμιο, ή συναλλαγή μέ τό άπειρο στον μεγάλο μουσικό λόγο, ή αυτοτέλεια τών γηγενών παραδόσεων ως πηγή δημιουργικότητας, ή αναζήτηση του άληθινού στην ιστορική ζωή, ή έμπιστοσύνη στον όρθό λόγο και ή επίγνωση τών όρίων του.

Ένω από τήν σκοπιά της κοινωνιολογίας του πολιτισμού θά ήταν ένδιαφέρουσα ή ένδελεχέστερη διερεύνηση τών επί μέρους αυτών διαστάσεων και ή επισήμανση διαφορών και όμοιοτήτων στους άξονες αυτους μέ άλλες ευρύτερες κοινωνιολογικές όμαδοποιήσεις, στην όμιλία αυτή θά περιορισθοϋμε κυρίως σε μία έννοιολογική και παραστατική διευκρίνιση τών διαστάσεων αυτών μέ έρείσματα από τήν ιστορία του Ευρωπαϊκού πνεύματος του Π.Κ.

Α. Η έλευθερία ως πνευματικό μέγεθος και ως πολιτική παράσταση ανατρέχει βέβαια άμεσα και κατά τρόπο καθοριστικό στην άρχαία Ελλάδα, και άποτελεί ίσως τήν πιό κρίσιμη συμβολή της έλληνικής σκέψης στην διαμόρφωση της ευρωπαϊκής συνειδήσεως. Η έλευθερία είναι τό πνευματικό εκείνο μέγεθος πού επιδιώκει τήν κατοχύρωσή του σε μία άτελεύτητη αναμέτρηση πού αυτοβεβαιώνεται στη διακονία του άληθινού, βιώνοντας τον κίνδυνο πού τήν περιβάλλει και συγκαλώντας τους υπερασπιστές της σε ώρες άμφίβολες. Πρόκειται για τήν αυτογνωσία του πνεύματος πού συνειδητοποιεί τά όριά του, πριν ύποκλιθει — έφ' όσον έχει τή γενναιότητα νά τό αποτολμήσει — στό άγνωστο της θεότητας και στην άπόλυτη έλευ-

θερία της. Από τή σφαίρα τῆς ὑπαρξῆς ἢ ἐλευθερία μεταφέρεται στὸν πολιτικό τόπο γιὰ νά διασφαλίσει τοὺς ὄρους της. Ἀκόμα κι ὅταν ὁ δρόμος τῆς πολιτειακῆς ἔκφρασης της εἶναι διάσπαρτος μέ ἀντινομίες καί διλήμματα, ἢ πλήρης κατοχύρωσή της στήν σφαίρα τῆς πολιτείας καί τῶν συνταγματικῶν θεσμίων, τείνει νά ἐξασφαλίζει τά στοιχεῖα πού, χωρίς αὐτά, ἢ ἠθική, ἢ ἐσωτερική ἐλευθερία τοῦ ἀτομικοῦ ὑποκειμένου ἐκμηδενίζεται. Στά κύματα τῶν εὐρωπαϊκῶν αἰώνων πού παρακολοθεῖ ὁ Π.Κ., σταματᾷ μέ ιδιαίτερη προσοχή ἄμεσα καί ἔμμεσα, στά πνευματικά ἔργα ὅπου διοχετεύθηκε ἡ πνοή της, ἀλλά καί σέ ἄλλες μορφές τῆς ζωῆς.

Β. Ἐνῶ σέ ἄλλους πολιτιστικούς χώρους τό μυθικό στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ιστορικότητας ἀπαλείφθηκε ἢ τείνει νά ἀπαλειφθεῖ μέ τόν ἀπόλυτο θρίαμβο τῆς λογοκρατίας, στὸν εὐρωπαϊκό κόσμο — ἀντίθετα — τό μυθικό στοιχεῖο διατηρεῖται καί συμπορεύεται μέ τόν ὀρθολογικό στοχασμό, καί συγκροτεῖ ἔτσι χαρακτήρα κρίσιμο τῆς Εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως. Ἡ συνύπαρξη τοῦ μύθου μέ τόν λόγο στήν σχέση τοῦ Εὐρωπαίου μέ τόν κόσμο, τήν ζωή καί τήν ἀλήθεια, δέν ἀποτελεῖ γεγονός ἀυτονόητο καί πέρα γιὰ πέρα δεδομένο, ἀλλά ἀντίθετα συνιστᾷ καθεαυτό ἓνα ἐπίτευγμα πού πραγματώθηκε μέσα σέ κινδύνους καί ἀντιθέσεις. Στίς θαυμαστές σελίδες του γιὰ τόν Σαίξπηρ, τόν Κήτς, τόν Βολταίρο, τόν Χαίλντερλιν, ὁ Π.Κ. ὑπαινίσσεται

τήν σπουδαιότητα τοῦ στοιχείου αὐτοῦ κι ἐπιχειρεῖ νά φέρι στο φῶς τίς διαστάσεις του. Πρόκειται γιὰ τήν ἀντίσταση τῆς Εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως στήν ἀκάθεκτη φορὰ τῆς ἐκλογίκευσης, ἀντίστασης πού καθεαυτὴ ἀνοίγει ὀρίζοντες ἀπέραντους. Στόν βαθμό πού ἡ παιδεία τείνει νά κυριαρχεῖται ἀπό τόν σεβασμό τῆς μυθικῆς παραδόσεως, τό εὐρωπαϊκό παιδαγωγικό ἰδανικό κινεῖται πρὸς μιά εὐθραστη ἐξισορρόπηση παιδείας καί ἐκπαίδευσης πού συμβάλλει στήν διατήρηση τοῦ στοιχείου αὐτοῦ. Ἐνῶ στήν ἀρχαία Ἑλλάδα τό μυθικό στοιχεῖο συμπορεύθηκε μέ τόν ὀρθό λόγο ἀπό τίς ἀπαρχές τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ μέχρι καί τόν Ἐπίκουρο, στὸν δυτικό κόσμο ἡ μαζική ὑπερτεχνολογία τείνει σήμερα νά ἀποστερήσει τόν ἄνθρωπο ἀπό αὐτό πού εἶναι πιό οὐσιαστικό καί πιό ἀνθρώπινο. Στόν χῶρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς δύσεως ἀντίθετα, τό μυθικό στοιχεῖο τείνει νά ἐκφράζεται μεταξύ ἄλλων στό ἱπποτικό πνεῦμα, μιά διάθεση ἀπέναντι στή ζωή ἡρωϊκή καί γενναϊόφρονη, πού ὡς ιστορική δυναμική τείνει νά μετατρέψει σέ δυνατό τό ἀνεπίτευκτο.

Γ. Στήν Ι.Ε.Π. τοῦ Π.Κ. ἐπιμαρτυροῦμε ὅτι ὅλα τά μεγάλα ἔργα εἶναι καρποί τῆς ἀνθρώπινης ἀτομικότητας, μιᾶς ἔμπλεης νοήματος καί περιεχομένου ἀτομικῆς ζωῆς, πού πρέπει νά διασφαλισθεῖ ἀπό τό μαζικό καί τό συλλογικό, καθὼς συνιστᾷ τόν ὄρο τῆς πνευματικῆς καί τῆς πολιτικῆς δημιουργίας. Ἀναφερόμενος στὸν Μιχαήλ Ἄγγελο, ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος μνημονεύει τίς σκέψεις τοῦ Τζιοβάνι Παπίνι «ὅτι θά ἦταν μέγα τό ἐλάττωμα ἐκείνων πού πιστεύουν ὅτι μποροῦν καί μάλιστα ὀφείλουν νά ἐπιχειροῦν ἀπεριόριστα τήν ἀνατομία καί τήν λεπτολόγο ἀνάλυση ἔργων σπουδαίων, χωρίς νά λογαριάζουν τόν δημιουργό τους, τή ζωή του, τήν ἰδιοσυγκρασία του, τήν ἐποχή του, τόν τόπο καί τό περιβάλλον, ὅπου μεγάλωσε, σκέφθηκε καί ἐργάσθηκε»³. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀναφερόμενος στήν γοτθική ἀρχιτεκτονική, στό τραγούδι τῶν Νιμπελοῦγκεν, τό τραγούδι τοῦ Ρολάνδου, τόν Δάντη καί τόν Μάϊστερ Ἐκχαρτ, ὁ Π.Κ. ἀφήνει νά ἐννοηθεῖ ὅτι, ἔστω κι ἂν τό πνευματικό ἐπίτευγμα μπορεῖ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις νά μὴν εἶναι νοητό χωρίς ὀρισμένους

έξωτερικούς όρους, δέν σημαίνει ότι τό δημιούργημα αυτό σχετίζεται αίτιολογικά μέ τούς όρους αυτούς, κατά τρόπο πού νά έξαφανίζεται τό άτομο από τό προσκήνιο ώς πρωταρχική δυναμική στήν πνευματική δραματουργία.

Ἡ Εὐρωπαϊκή συνείδηση εἶναι ἡ συνείδηση τῆς ἀνθρώπινης ἀτομικότητας, καί ὁ εὐρωπαϊκός ἀνθρωπισμός εἶναι τό εἶδος ἐκεῖνο τοῦ ἀνθρωπισμοῦ πού θεμελιώνεται στήν ἀνθρώπινη αὐταξία. Ἡ θέση βέβαια αὐτή τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ γιά τό άτομο δέν εἶναι αὐτονόητη καί πέρα γιά πέρα ἀμετάβλητη στήν ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν αἰώνων, ἀλλά καρπός μιᾶς κατάκτησης μέσα ἀπό ὀλισθήματα καί ἐκτροπές. Στήν πνευματική καί στήν πολιτική ζωή, ὅπως καί στήν διεργασία τῶν ριζικῶν μεταβολῶν στόν εὐρωπαϊκό ἀνθρωπισμό, τό άτομο τείνει νά αὐτοβεβαιώνεται καί νά ὁμολογεῖ τόν ἑαυτό του ὡς παράγοντα θεμελιώδη τῆς ἱστορικῆς ζωῆς καί τοῦ ἠθικοῦ δέοντος.

Ἡ ἀτομικότητα, ἰδιαίτερα ὡς θεμέλιο τῆς ἠθικῆς πράξης καί τῆς αὐτονομίας της, μέ τίς κλασικές ἐλληνικές καταβολές της, διαπρέπει ὡς ἰδέα στό ἠθικό σχῆμα τοῦ Κάντ, ὅπως οὐσιαστικά καί στήν διδαχή γιά τήν ἠθική τοῦ ἀγγλοσαξωνικοῦ ἐμπειρισμοῦ. Ὁ Εὐρωπαῖος δέν εἶναι μάζα, καί ἀρνεῖται νά γίνει μάζα. Ἡ μάζα δέν γεννᾷ τόν ἠγέτη της.

Δ. Ἡ συναλλαγή τοῦ Εὐρωπαίου μέ τό ἄπειρο ἀποτελεῖ ἕναν ἄξονα ἰδιότυπο καί κρίσιμο γιά τήν διαμόρφωση τῆς Εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως. Ἡ συναλλαγή αὐτή ἐπιτελεῖται πέρα ἀπό τόν ὀρθό λόγο καί τήν ὑσιπέτεια τῆς ποίησης, μέ κάτι ἄλλο ἀκόμη, μοναδικό στήν ἱστορία τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ, μέ τόν μεγάλο μουσικό λόγο. Ἡ μεγάλη μουσική δημιουργία πρὶν ἀκόμη ἀπό τόν Μπάχ καί τόν Χαίντελ μέχρι τόν Μότσαρτ καί τόν Μπετόβεν, τόν Μπράμς, τόν Σοῦμπερτ, τόν Βάγνερ καί τόν Μπερλιόζ ἐλαύνει τόν Εὐρωπαῖο σέ μιά στάση ἠρωϊκή μπροστά στό ἄπειρο τῆς θεότητας καί τῆς ἐπιτρέπει νά ἐμπιστευθεῖ τήν ἔκστασή της στά μέλη τῆς ὑψηλῆς μουσικῆς φράσης. «Τό μέγιστο ἔργο θρησκευτικῆς μουσικῆς τοῦ Μπετόβεν —ἡ *Missa Solemnis*—», παρατηρεῖ ὁ Π.Κ., «ἐμφανίζει μιά θαυμαστή ἐνότητα μεταξύ λόγου —τοῦ ἱεροῦ κειμένου— καί μουσικοῦ στοχασμοῦ ἢ αἰσθήματος... καί βέβαιον εἶναι ὅτι τήν θαυμαστή ἐνότητα τοῦ ἱεροῦ κειμένου μέ τήν μουσική του, τήν πραγματοποιοῦν ὁ Μπετόβεν μέ τό δικό του πνεῦμα, μέ τήν δική του καρδιά, καί μέ τό δικό του μέγα αἶσθημα. Μιά ρομαντική ἰδέα τοῦ «θείου» εἶχεν ἀρχίσει ἤδη νά κυριαρχεῖ στή μεγάλη θρησκευτική μουσική τοῦ Μότσαρτ χωρίς ἀκόμη στό πνεῦμα τοῦ θαυμαστοῦ αὐτοῦ «Ἀρχαγγέλου» νά ὑπάρχει ἡ πανθειστική τάση πού χαρακτηρίζει τόν Μπετόβεν, ἡ τάση τοῦ νά ζητά τόν Θεό μέσα στήν φύση».⁴ «Ἡ συναλλαγή μέ τό ἄπειρο στόν μουσικό λόγο δέν ἀναφέρεται μόνο στήν θρησκευτική ποίηση· εἶναι καί μιά ἀνάταση τῆς ψυχῆς πρὸς τό ἄπειρο τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἀλλά ταυτόχρονα καί στό ἄπειρο τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς, τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου. Οἱ μεγάλοι μουσικοί τόνοι «χάνονται στό ἄπειρο τῆς ὑποκειμενικῆς ἐσωτερικότητας» παρατηρεῖ ὁ Π.Κ., «γιά νά ξεπεράσουν τά ὅρια τοῦ παροδικοῦ καί τοῦ φθαρτοῦ, καί γιά νά μποῦν στό χῶρο τῆς αἰωνιότητας».⁵ Τό ἄπειρο ὡς θεότητα καί τό ἄπειρο τῆς ἐσωτερικῆς ψυχῆς ἀποτελοῦν τήν κρίσιμη ἀναφορά τῆς μουσικῆς ἐποποιΐας πού μόνο στόν χῶρο τῆς Εὐρώπης ἀποτέλεσε χαρακτήρα συστατικό τοῦ πολιτισμοῦ της.

Ε. Ἡ πειθαρχία στίς γηγενεῖς παραδόσεις ὡς πηγῆς δημιουργικότητας ἀνυψώνεται σέ ἀξία ἰδιότυπη καί χαρακτηριστική στήν μορφοπλασία τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως· παρά τίς ὁμοιότητες καί τίς μεταξύ τους διαφορές, οἱ ἐπί μέρους παραδόσεις συγκλίνουν στήν διαμόρφωση τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως καί διασφαλίζουν τοὺς ὅρους της. Ἡ πειθαρχία αὐτή ἀποτελεῖ τό λογικό ἐπακόλουθο τῆς ἀρχῆς τῆς ἀτομικότητας ὡς αὐταξίας, πού δέν ἐκκολάπτει μόνο διαφοροποιήσεις ἀνεξέλεγκτες καί φυγόκεντρες, ἀλλά ἀντίθετα ἐπιτρέπει τήν συνοχή παρά τήν φαινομενική διαφορά καί τήν ἀναγωγή τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως σέ κοινές ἀξιολογικές καί μυθοπλαστικές ἱεραρχήσεις. Ὁ Εὐρωπαῖος ὠριμάζει στόν χῶρο τῆς ἀτομικῆς του ἱστορικότητας γιά νά συμμετάσχει σ' ἕνα ἰδανικό ὑπεριστορικό, καί γιά νά τοῦ δώσει μορφή καί κατεύθυνση. Πρόκειται γιά μιὰ διαλεκτική ἱστορικά κρίσιμη. Ἡ ἀτομική πατρίδα καί τά νοήματα πού εἶναι φορέας της συνθέτουν τό στοιχεῖο τῆς ὑπεριστορικῆς δυναμικῆς καί ἐμβαθύνουν τήν πολυφωνία. Τό ἀτομικό γίνεται κρίσιμο στήν διάπλαση τῶν χαρακτήρων καί τήν μετατόπιση στό ὑπερατομικό, ὡς φορά συνειδήσεως, ὡς διαμεσολάβηση πρὸς τήν κοινή εὐρωπαϊκή μοῖρα.

ΣΤ. Τά ἔργα τοῦ πνεύματος στήν εὐρωπαϊκή ἐποποιῖα φέρονται διαποτισμένα ἀπό τή δίψα γιά τό ἀληθινό καί τήν κατοχύρωση τῶν ὄρων του: τήν ἀλήθεια, ὅπως δέν εἶναι σταθερή καί ἀσφαλῆς μέσα στόν χρόνο, ἀλλά διαρκῶς κινεῖται, βρίσκεται δηλαδή σέ ζωή ἀδιάκοπη, εἶναι ἐκτεθειμένη σέ διαρκή κίνδυνο. Συναφῆς πρὸς αὐτό εἶναι ἡ τάση τοῦ Εὐρωπαίου νά μὴν ἐλαύνει τήν ἀλήθεια σέ κλειστά λογικά συστήματα οὔτε καί σέ πολιτικές οὐτοπίες, ἀλλά νά διακονεῖ τό νόημά της μέ σύνεση καί περίσκεψη, ὡς πυρήνα πνευματικῶν καί ἐνορατικῶν συλλήψεων. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας παραμένει ἀτομικά ἀνθρωποκεντρική, ἐνῶ ἡ διακονία της, μέσα ἀπό τίς πλάνες καί τίς πίστεις, ἐνισχύεται ἀπό τήν συγκεκριμένη ἀτομική παρουσία, τό ἱστορικό ἄτομο, ὡς ἐλευθερία. «Ἐσπείρε ιδέες», ἀναφέρει ὁ Π.Κ. μιλώντας γιά τό Ναπολέοντα Βοναπάρτη, «προκάλεσε πνευματικές ἀνησυχίες, ἀνατάραξε τά λιμνάζοντα ὕδατα αἰώνων. Διακήρυξε στήν Εὐρώπη τά δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου, δοκίμασε νά καταργήσει τήν δουλοπαροικία, νά περιστείλει τή μεγάλη ἰδιοκτησία καί τά προνόμια τῶν εὐγενῶν, καί ἔκαμε ὅλους ὅσους παρέλαβαν τίς φιλελεύθερες ιδέες πού ἔσπείρε, νά τίς στρέψουν στό τέλος ἐναντίον του...»⁶ Οἱ ἄνθρωποι τοῦ πολιτικοῦ κόσμου «ἐπιστρέφουν» στήν πνευματικότητα καί γίνονται ὑψηλοὶ φορεῖς τῶν διανοημάτων της.

Ζ. Ὁ Εὐρωπαῖος θεσπίζει ὡς ἀρχή τόν ὀρθό λόγο καί τόν σέβεται στήν πράξη καί στό διανόημα, στήν πέρα ἀπό τόν δογματισμό τοποθέτησή του, ἀλλά συνειδητοποιεῖ καί τά ὄριά του. Ἦδη ἡ διατήρηση τοῦ μυθικοῦ στοιχείου δίπλα στόν ὀρθό λόγο ὡς μέσου πρόσβασης στό ἄπειρο τῆς φύσης καί στό ἄπειρο τῆς ἱστορίας ὑποδηλώνει τήν συνειδητοποίηση τῶν ὀρίων τοῦ ὀρθοῦ λόγου στήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς. Πέρα ἀπό τόν ὀρθό λόγο ἡ ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ὀρθό λόγο σφύζει μιὰ ζωὴ ὀλόκληρη, συνταραχτική, πλήρης ἐαυτότητας καί ἀφάνταστα γόνιμης, πού δέν ἐρμηνεύεται μέ τά λογικά κατηγορήματα ἢ τήν αἰτιώδη ἀκολουθία, ἀλλά δραπετεύει ἀπό τή λογική μονομέρεια. Πρόκειται γιά μιὰ δικαιοσύνη πρὸς τήν ἴδια τή φύση τῶν πραγμάτων καί τή σημασία τῆς ζωῆς. Εἶναι ἡ τάση ἐκείνη πού ἀντιστέκεται στή φορά τῆς ἐκλογίκευσης καί ὑπερέχει στά γηγενή μορφώματα τῆς παραδοσιακῆς ζωῆς, ὡς θεματοφύλακας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἡ ζωὴ ἔτσι

διακονεί ένα νόημα, όταν σέ άλλες περιπτώσεις ή λογοκρατία τό ἀπελαύνει. Ὁ ἄνθρωπος δέν ἀνάγεται στήν ἀπόλυτη λειτουργικότητά του στό παραγωγικό σύστημα, ἐνῶ ἐναποτίθεται στήν παιδεία ή διάπλαση τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως καί ή ἀξιοποίηση τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους της.

Μέ τίς ἐπτά αὐτές διαστάσεις τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως πού ἀναλύθηκαν καί πού προκύπτουν ἀπό τήν Ι.Ε.Π., αὐτό τό μνημειῶδες ἔργο τοῦ Π.Κ., φρονοῦμε ὅτι ὀριοθετεῖται ή ἰδιαιτερότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς συνειδήσεως στόν σύγχρονο κόσμο ὡς αὐτοτελές πνευματικό, ψυχικό καί ήθικό μέγεθος.

«Ὁ Παναγιώτης Κανελλόπουλος», γράφει ὁ συναθλητής του Κων. Τσάτσος, «εἶναι Εὐρωπαῖος καί στήν πολιτική καί στήν θεωρητική του τοποθέτηση. Προτοῦ γίνεται πραγματικότητα ή εὐρωπαϊκή ἐνότητα τῆς Εὐρώπης, προτοῦ ἀρχίσει ή διαδικασία γιά τήν οἰκονομική καί τήν πολιτική της ἔνωση. Ἔτσι αὐτόματα ἐγκολπώθηκε τόν ἀγῶνα γιά τήν εἴσοδο τῆς Ἑλλάδας στήν εὐρωπαϊκή κοινότητα, ἀφοῦ αὐτήν τήν εἴσοδο τήν εἶχε ἀπό καιροῦ ἐκτελέσει μέσα του, τήν εἶχε προβλέψει καί ἀποδεχθεῖ ὡς τήν μόνη λογικῶς ἀναγκαία πορεία τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, πού κύρια πηγή της εἶχε τόν ἑλληνοχριστιανικό πολιτισμό, ὀδήγησε στήν σύνδεση τῆς Ἑλλάδος μέ τήν Εὐρώπη. Ἀλλά καί γενικότερα μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ὁ Κανελλόπουλος ὡς νοοτροπία καί ὡς στάση ζωῆς ἦταν γεννημένος Εὐρωπαῖος. Εἶχε ἀπό φυσικοῦ του τό χάρισμα νά εἶναι ἄμεσα καί ἐξ ἴσου δέκτης τῶν ποικίλων μορφῶν τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἄν καί σπουδαγμένος στήν Γερμανία, εἶχε ἴση ἱκανότητα νά συλλαμβάνει τό ἰταλικό, τό γαλατικό, τό βρετανικό πνεῦμα. Τόσο πλατύ ἦταν τό φάσμα τῆς ἱστορικῆς του συνείδησης».⁷

Ὁ μέγας Δάσκαλος τῆς εὐρωπαϊκῆς ιδέας εἶναι σήμερα ἀπών. Ἡ πραγμάτωση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ὀράματος εἶναι θέμα τοῦ ἄμεσου μέλλοντος. Κάθε τι ἔξω ἀπό τήν Εὐρώπη τείνει σέ ἐκτροπή ἱστορικά ἐπικίνδυνη καί κάποτε ὀλέθρια.

Ποιά ἄραγε θά ἦταν ή πιό μεγάλη χαρά πού θά μπορούσαμε νά τοῦ προσφέρουμε παρά τήν διαδήλωση πίστεως τῆς νέας γενεᾶς τῶν Εὐρωπαίων πού νοιώθουν πιά ψυχικά ἐνωμένοι στό μέγα εὐρωπαϊκό μέλλον, σάν μιά νέα πνευματική καί πολιτική δυνατότητα;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ἱστορία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος*, Ἀθήνα 1966, τόμ. 1 α, σ. 11.
2. ὅπου παρ., σ. 18.
3. ὅπου παρ., σ. 7-8.
4. ὅπου παρ., τόμος 3β, σσ. 783-872, Ἀθήνα 1970.
5. ὅπου παρ., τόμ. 1α, σ. 21.
6. ὅπου παρ., τόμ. 4α, σσ. 294-324, Ἀθήνα 1974.
7. Κ. Τσάτσος, «Παν. Κανελλόπουλος», στό *Τετράδια Εὐθύνης 17* («Θέσεις γιά τόν Παν. Κανελλόπουλο»), Ἀθήνα 1980, σσ. 12-13.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΜΑΡΚΑΚΗΣ
ΑΘΗΝΑ